

ՀՏԴ՝ 338.1

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
XX ԴԱՐԱՎԵՐՁԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԱՍԿԶԲԻՆ

Արտաշես Բոյաջյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Գայանե Ավետիսյան

Շիրակի պետական համալսարան

Բանալի բառեր՝ բուսաբուծություն, անասնապահություն, ցանքատարածություն, հողային ֆոնդ, գյուղացիական տնտեսություն, կոոպերացիա, հողակտոր, արտաավայր, վարելահող:

Հոդվածում սոցիալ-տնտեսական տեսանկյունից ներկայացվել են Շիրակի մարզի գյուղատնտեսության զարգացումը պայմանավորող հիմնական գործառույթները՝ սեփականաշնորհման, մակրոտնտեսական ցուցանիշների, նոր գյուղացիական տնտեսվարման (մենատնտեսություն, կոոպերացիայի, ֆերմերային տնտեսությունների ձևավորում) և երկրագործական մշակույթի փոփոխությունները:

Նախաբան. Հայտնի է, որ գյուղատնտեսությունը զարգանում է՝ հենվելով բնական ռեսուրսների, տեխնիկական, տնտեսական, պատմական և կազմակերպչական ոլորտների ձեռքբերումների վրա¹: Կլիմայական պայմանների առումով Շիրակի գյուղատնտեսական տարածքի մեծամասնությունը համարվում է ռիսկային, որտեղ արտադրության ճակատագիրը մեծ չափով կախված է տարվա եղանակային պայմաններից: Այս հանգամանքը պետք է անպայման հաշվի առնել արտադրության կազմակերպման, նրա մասնագիտական խնդիր-

¹ **Գրիգորյան Ա.**, Բնառեսուրսային ներուժի արդյունավետ օգտագործումը որպես գյուղատնտեսության էկոլոգացման անհրաժեշտ գործոն (ՀՀ օրինակով), ԵՊՀ գիտական տեղեկագիր, 1, Եր., 2015, էջ 44:

ները լուծելու ժամանակ: Շուկայական տնտեսության պայմաններում գյուղատնտեսական նշանակության հողերը, արտադրական միջոցները դառնում են հիմնականում գյուղացիական տնային տնտեսությունների սեփականությունը:

Դրանով պայմանավորված՝ մարզի գյուղատնտեսական ռեսուրսների և արտադրության միջոցների արդյունավետ օգտագործմանն ուղղված պետության միջամտությունը սահմանափակվում է, արդյունքում գյուղատնտեսության զարգացման հնարավորությունները և ծրագրերի իրականացումն անցումային շրջանում մեծ բարդությունների առջև են կանգնում: Ներկայացվող ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության, այդ թվում Շիրակի գյուղատնտեսության ոլորտում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ՝ պլանային սոցիալիստական տնտեսական համակարգից անցում կատարվեց կապիտալիստական շուկայական հարաբերությունների, ինչն էլ իր գործուն ազդեցությունն ունեցավ մարզի գյուղատնտեսության կառուցվածքի, բնակչության զբաղվածության և տեղաշարժերի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդային տարիների ագրարային հարցի հիմնական լուծումը եղան հողատերերի դասակարգի վերացումը և կոլեկտիվ ու պետական տնտեսությունների ստեղծումը: Այդ տարիներին Շիրակի գյուղատնտեսությունն ունեցավ բավականին լուրջ հաջողություններ: Սակայն մյուս կողմից էլ, 1960-ական թվականների քաղաքային բնակչության թվի շեշտակի աճը, հիմնականում գյուղական բնակչության հաշվին, լուրջ խնդիրներ ստեղծեց գյուղատնտեսության զարգացման համար: Ակտիվ ուրբանիզացիայի պայմաններում մարզի գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռը նվազեց՝ 1980-ական թվականներին կայունանալով 24%-ի սահմաններում: Փոխվեց գյուղական բնակչության սոցիալ-մշակութային միջավայրը: Գյուղաբնակ երիտասարդության մեծ մասը սկսեց նախընտրել ոչ գյուղատնտեսական զբաղմունքը: Դրանով պայմանավորված՝ մարզի բազմաթիվ գյուղական բնակավայրերում շահագործվեցին փոքր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Խորհրդային իշխանությունը 1986-89թթ. փորձ արեց գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծման օգնությամբ երկիրը դուրս բերել համընդհանուր ճգնաժամից: Սակայն կոոպերացիայի զարգացման փորձը տապալվեց, որովհետև հստակեցված չէին կոոպերացիայի գործունեության և ինքնակառավարման սկզբունքները: Կոոպերատիվները կառավարվում էին ոչ թե փայտերերի, այլ պետական մարմինների կողմից: 1989թթ. Հայկական ԽՍՀ սպառողական գյուղացիական

կոոպերատիվների շուրջ 1/3-ը լուծարվեց²: Գյուղատնտեսական կոոպերացիան իր զարգացումը չունեցավ անկախության տարիներին:

Ազգագրագետ Մ. Գաբրիելյանի կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետությունում կոոպերացիայի ձախողումը պայմանավորվում էր հիմնականում սոցիալական և մշակութային գործոններով³: Մեր կողմից իրականացված փորձագիտական հարցումներով պարզել ենք, որ մարզի գյուղացիությունը չի ցանկանում ստեղծել գյուղացիական կոոպերատիվներ, որովհետև արտադրված գյուղմթերքի ինքնարժեքն ավելի թանկ է, քան շուկայում վաճառվող գյուղմթերքը⁴: Շիրակի մարզի գյուղական բնակչության մի մասը, հատկապես միջին և ավագ տարիքի գյուղացիները, գտնում են, որ գյուղացիական կոոպերատիվների ստեղծումը բացառապես պետության խնդիրն է:

Հիշատակենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղացիական կոոպերացումը հաջողություններ է ունեցել 1921-1925թթ., սակայն կոլեկտիվացումը, որի արդյունքում հողատեր գյուղացին դարձավ հողագուրկ, մեծ վնաս հասցրեց կոոպերացմանը: Հայաստանում սպառողական կոոպերացիաների հիմնական մասը, մինչև կոլեկտիվացումը, զբաղվել է արտադրված գյուղմթերքների վերավաճառքով: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 1927թ. ՀԽՍՀ 160 հազար գյուղացիական տնտեսությունների 38%-ն ընդգրկված էր գյուղատնտեսական կոոպերացիաներում⁵: 1920-ական թվականներին Շիրակի գյուղական բնակավայրերում տարածված երևույթ էր կաթի արտելների առկայությունը, ժողովրդական լեզվով ասած՝ «խաբը (փոխանակում)»: Այդ գործընթացին մասնակցում էին 20-30 տներով: Կաթի արտելի նպատակը եղել է ոչ թե առանձին անհատի հարստացումը, այլ ընդհանուրի օգուտը: Կաթի արտելները տարվա ընթացքում գործել են 120 օր: Սովորաբար կազմվում էին երկու արտել՝ «ոչխարի» և «կովի»: Գյուղացու համար «կաթի խաբի» առավելությունը այն էր, որ նրան հաջողվում էր կուտակված կաթից ստանալ կաթնամթերք՝ հիմնականում պանիր և կարագ, որի մի մասը վաճառում էր, իսկ մյուսը՝ պաշարում ձմռան համար: Կաթի փոխանակման աշխատանքին տղամարդիկ հիմնականում չէին մասնակցում:

² Աբրահամյան Մ., Գյուղացիական տնտեսությունների կառավարումը և կազմակերպումը, Եր., 2006թ., «Նաիրի» հրատ., էջ 131:

³ Գաբրիելյան Մ., Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղատնտեսության զարգացման սոցիալական և մշակութային բաղադրիչները համաշխարհային ճգնաժամի ազդեցությունը, հողերի խոշորացման կոոպերացիայի հիմնախնդիրները, Եր., 2012թ., էջ 23:

⁴ Բոյաջյան Ա., Դաշտային ազգագրական նյութեր /այսուհետև՝ ԴԱՆ/, Գյուղատնտեսական փորձագիտական հարցումներ, տետր 1, Գյումրի, 2014:

⁵ Աբրահամյան Մ., Նույն տեղում, էջ 7:

Անկախության տարիներին «կաթի խաբր» մարզում վերականգնվեց և լայն տարածում ստացավ: Այժմ մեր հանրապետությունում գյուղացիական կոոպերատիվների թիվն անցնում է երեք հարյուրից, որից 22-ը Շիրակի մարզում են⁶: Փոքր հողատերերի աշխատանքային պատմական փորձը ցույց է տվել, որ կոոպերատիվների ստեղծումը միշտ էլ հանդիսացել է աղքատությունից դուրս գալու գլխավոր նախապայմաններից մեկը: Ի վերջո, Շիրակի ագրարային համակարգը վերջին հարյուր տարվա ընթացքում, հասարակարգի փոփոխությունով պայմանավորված, երեք անգամ ենթարկվել է արմատական փոփոխության (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

Շիրակի ագրարային համակարգային փոփոխությունները XX - XXI դդ.

XIX դ. վերջ XXդ. սկիզբ	Խորհրդային տարիներ	XX դ. վերջ XXI դ. սկիզբ
<p>Կապիտալիզմի ներթափանցումը Ալեքսանդրապոլի գավառ, երկաթուղու կառուցումը, ապրանքաշրջանառության շեշտակի աճը հանգեցրին գյուղատնտեսության կառուցվածքի, արտադրության և բնակչության զբաղվածության քանակական ու որակական փոփոխության: Տեղի ունեցավ գյուղական բնակչության հոսք դեպի քաղաքային բնակավայրեր: Նկատվեց գյուղացիների հողագրկման ակտիվ գործընթաց: Ապրանքադրամական հարաբերությունների արմատավորումը, գյուղատնտեսության արտադրողականության բարձրացումը հանգեցրին նահապետական գերդաստանի քայքայմանը և բնակչության սոցիալական կազմի փոփոխությանը, ինչն էլ իր ազդեցությունը թողեց երկրագործական մշակույթի վրա:</p>	<p>Սոցիալիստական կարգերի հաստատում: Հողերի ազգայնացում: Հանրային գյուղացիական տնտեսությունների /կոլեկտիվ, պետական, անանապահական տոհմաբուծական ֆերմաների/ ստեղծում, օժանդակ գյուղացիական տնտեսությունների զարգացում: Գյուղատնտեսության հողակտորների խոշորացումը, մեքենայացումը հանգեցրին գյուղական բնակչության լայնածավալ արտագաղթին: Գյուղական մեծ ընտանիքից անցում կատարվեց միջինի: Գյուղական բնակավայրերից սեզոնային արտագնա աշխատանքի մեկնողների թվի շեշտակի աճ գրանցվեց 1960-ական թվականներից սկսած: Արմատապես փոփոխության ենթարկվեց գյուղական բնակչության սոցիալական կազմը:</p>	<p>Սոցիալիզմից անցում կապիտալիզմին: Կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների վերականգնում: Գյուղատնտեսության ապապետականացում, մենատնտեսային գյուղացիական տնտեսությունների, ընկերակցական ձեռնարկությունների (ասոցիացիաների) ստեղծում: Սեփականաշնորհման արդյունքում ձևավորվեց հողատեր գյուղացիության շերտը: Վարելահողերը բաժանվեցին հազարավոր մանր հողակտորների: Լուծարվեցին խորհրդային և կոլեկտիվ տնտեսությունները: Սեփականաշնորհման առաջին տարիներին գրանցվեց քաղաքային բնակչության հոսք դեպի գյուղեր: Շեշտակի ավելացան արտագնա աշխատանքի մեկնողները: Տեղի ունեցավ գյուղական բնակչության շերտավորում ունևոր, միջակ և չքավոր խավերի:</p>

6. <http://agroecoarm.com/wp-content/uploads/2016/07/> (20.12.2019):

Հայտնի է, որ տարածքային միավորների տնտեսական, այդ թվում գյուղատնտեսության զարգացման ներուժն առկա բնական և աշխատանքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման պարագայում, արդյունք (ավելացված արժեք) ստեղծելու հնարավորությունն է: Բնական ռեսուրսների ինտեգրված կառավարումը հատկապես արդյունավետ է գյուղական վայրերում, որտեղ դրանց օգտագործումը ուղղակիորեն կապված է բնակչության սոցիալական և տնտեսական բարեկեցության հետ:

Գյուղատնտեսության գլխավոր արտադրամիջոցը հողային ռեսուրսն է: Շիրակի մարզի հողային ֆոնդը կազմում է 268,1 հազ. հա, ընդ որում, գյուղատնտեսական նշանակություն ունի մոտ 168,8 հազ. հա-ը կամ 78,5%-ը (տե՛ս աղյուսակ 2), ինչը մեր հանրապետության մասշտաբով բավականին բարձր ցուցանիշ է: Սակայն, կարևորն այն է, որ գյուղատնտեսության սեփականաշնորհումով պայմանավորված՝ հողերի մասնատումը հանգեցրեց դրանց օգտագործման պայմանների վատթարացման: Այսպես, հողային ռեսուրսների ապահովվածության մակարդակով Շիրակը ՀՀ-ում երկրորդ մարզն է, սակայն մեկ շնչի հաշվով ստեղծված գյուղատնտեսական արտադրանքի արդյունքով իններորդն է (2014թ. դրությամբ այն կազմել է 323,2 հազ. դրամ)⁷:

1991թ.-ից ՀՀ-ում իրականացվեցին գյուղատնտեսական նշանակության հողերի համատարած սեփականաշնորհում և ագրարային հատվածի լիակատար ազատականացում, որը կատարվեց նախկին կոլտնտեսային և պետական գյուղացիական տնտեսությունների վերացման հիմքի վրա: Մարզում վարելահողերի սեփականաշնորհումը հիմնականում անցկացվեց 1991-1992թթ., իսկ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը՝ 1996-2000թթ., որի արդյունքում գյուղացին տուժեց հատկապես գյուղաբտադրանքի իրացման հարցում: Մասնավորապես, սեփականաշնորհված անասուններին կերով ապահովելու հնարավորության պակասի կամ բացակայության պատճառով տեղի ունեցավ անասունների զանգվածային սպանդ⁸:

Մարզի շուրջ 29 հազար գյուղացիական տնտեսություն հողի սեփականաշնորհման արդյունքում ստացավ միջին հաշվով 2,6 հա հողաբաժին: Հողը բաժանվեց ընտանիքի առկա անդամների թվով: Հողամասերի բաժանումը կատարվեց վիճակահանությամբ: Հողը գյուղացուն տրվեց չնչին գումարով⁹: Գյուղացուն թույլատրվեց հողի օտարում, վաճառք, ժառանգելու իրավունք, վարձա-

⁷ **Բաղդասարյան Ա.**, Արտադրական ռեսուրսների մարզային տեղաբաշխումն ու արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը ՀՀ-ում, ատենախոսություն տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Եր. 2016թ., էջ 60:

⁸ **Բոյաջյան Ա.**, ԴԱՆ, Գյուղատնտեսական փորձագիտական հարցումներ, տետր 1, Գյումրի, 2014:

⁹ **Մանասերյան Ն.**, Ագրարային հարցը երեկ և այսօր, Եր., 2005թ., «Տնտեսագետ» հրատ., էջ 97-98:

կալության տալ: Հողը մի քանի տարի չմշակվելու դեպքում տեղական իշխանությանն իրավունք է վերապահված գյուղացուց այն հետ վերցնելու: Հաշվի առնելով հողերի բերրիության ցածր մակարդակը՝ պետք է միանշանակ ընդգծել, որ հողապահովվածության այս մակարդակը (գյուղական բնակչության 1 շնչի հաշվով միջինը բաժին է ընկնում գյուղատնտեսական նշանակության 2,1 հա և վարելահող՝ 0,8 հա կամ յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսությանը՝ 2,6 հա հողակտոր) միանգամայն անբավարար է բնակչությանը պարենով ապահովելու համար:

Աղյուսակ 2

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսական հողահանդակները

Տարեթիվ	Գյուղատնտեսական հողատեսք, հա						Վարելահողի մասնաբաժինը գյուղատնտեսական նշանակության հողերում %
	Գյուղատրև տեսական հողատեսք	Վարելահող	Բազմամյա տնկարկ	Կերային	Արոտ	Այլ հողեր	
1990թ.	223109	80573	738	44583	135322	7214	36,1
1995թ.	212675	84676	389	24044	134975	10024	39,8
2000թ.	165737	84737	202	10075	59478	11245	51,1
2005թ.	165737	84530	432	9353	60896	10526	51,0
2010թ.	229636	79822	456	18786	126993	9895	34,7
2015թ.	214548	78940	534	15653	114348	10228	36,8
2016թ.	214531	78678	535	15629	115057	10457	36,7
2017թ.	210934	78160	470	18845	112124	10483	37,1
2018թ.	210881	78151	627	10188	112080	10905	37,0

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են՝ 1. Բաղդասարյան Ա, Արտադրական ռեսուրսների մարզային տեղաբաշխումն ու արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ Ատենախոսություն, Եր., 2016թ.: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, https://www.armstat.am/file/article/gyux_90_99_1.pdf, 2. Մարզի համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող համայնքային և պետական սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի օգտագործման, տրամադրման և վարձավճարների գանձման գործընթացի մասին, http://shirak.mtad.am/u/Orakarg_09_2017.pdf www.armstat.am/file/article/marz_99_17.pdf, (17.02.2020):

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի մակերեսը բազմիցս փոփոխության է ենթարկվել: Աղյուսակ 2-ից երևում է, որ 1995-2005թթ. գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի տարածքի էական փոփոխություն է գրանցվել: Դա բացատրվում է 1994թ., 1997թ., 2002թ. և 2003թ. ՀՀ կառավարության որոշումներով, որտեղ հողամասերի կադաստրային գնահատման չափորոշիչները ենթարկվել են փոփոխության: Բացի դրանից, Շիրակի մարզի առանձին համայնքներում սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական հողերի, այդ թվում՝ նաև վարելահողերի, չափագրական լիարժեք ու արդյունավետ անհրաժեշտ աշխատանքները դեռևս ավարտված չեն: Վարելահողերի և խոտհարքների օգտագործման տրամադրման ցածր մակարդակը առանձին համայնքներում ունի նաև որոշակի օբյեկտիվ պատճառներ: Այդ հողամասերի զգալի մասը գտնվում է մեծ թեքությունների վրա, օգտագործման ընթացքում խիստ էրոզացվել է, և համապատասխան միջոցների բացակայությամբ պայմանավորված՝ կուլտուր-տեխնիկական, ագրոտեխնիկական և այլ գյուղատնտեսական միջոցառումներով հողատեսքերի որակական հատկանիշները հնարավոր չի եղել գնահատել¹⁰: Աղյուսակ 2-ից երևում է, որ ներկայացվող ժամանակահատվածում կտրուկ նվազել է արոտների հողատարածքը, թե ինչով է դա պայմանավորված, դժվար է ասել¹¹:

Աղյուսակ 3-ի թվային տվյալների վերլուծությունից պարզվում է, որ 1990-2019թթ. ընթացքում գյուղատնտեսական ընդհանուր ցանքատարածությունը պակասել է մոտ 30,2 հազ. հա կամ 37,4%-ով, իսկ վարսակի ցանքատարածությունն ավելացել է 3,2 անգամ, կարտոֆիլինը՝ 1,5 անգամ, տեխնիկականի ցանքատարածությունը պակասել է 2,4 անգամ:

Մտահոգիչ է այն փաստը, որ մարզում չօգտագործվող հողերի տեսակարար կշռի աճ է գրանցվում: 2006թ. այն կազմել է գյուղատնտեսական նշանակության հողերի 13,6%-ը, իսկ 2014թ. 66,4 հազ. հա վարելահողից չի մշակվել 13,4 հազ. հա կամ 20,2%-ը, ինչը բավականին բարձր ցուցանիշ է¹²: Չմշակված հողերի հիմնական մասը բաժին է ընկնում կերային մշակաբույսերին հատկացված հողերին, որոնք ներկայացվող ժամանակահատվածում նվազել են 4,1

¹⁰ Մարզի համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող համայնքային և պետական սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի օգտագործման տրամադրման և վարձավճարների գանձման գործընթացի մասին, http://shirak.mtad.am/u_09_2017.pdf (17.02.2020թ.):

¹¹ **Ավետիսյան Գ.**, Շիրակի մարզի հողերի պահպանության և հողաբարելավման հիմնախնդիրները, //Գյումրու Մ.Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական տեղեկագիր, պրակ Ա, Գյումրի, 2014թ., էջ 231:

¹² ՀՀ գյուղատնտեսությունը 1990-2019թթ., <https://www.armstat.am/>, (23.02.2020թ.):

անգամ, իսկ մնացած մշակաբույսերի ցանքատարածությունների չափը չի փոփոխվել: Այսպես, մեր ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ 2014թ.-ին մարզի Անուշավան գյուղի վարելահողերի 50%-ը, Ամասիայի Ծաղկուտում՝ 90%-ը, Լեռնագյուղում՝ 41,7%-ը, Լեռնուտում՝ 36%-ը չեն մշակվում¹³:

Աղյուսակ 3

Շիրակի մարզի ցանքատարածությունների շարժը /հա/

	Հացահատիկային և հացահատիկալորեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը	Աշնանացան հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը	Գարնանացան գարու ցանքատարածությունը	Վարսակի ցանքատարածությունը	Տեխնիկական մշակաբույսեր	Կարտոֆիլ	Բանջարանոցային	Կերային	Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունը / բնականը/
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1990թ.	32300	15186	16256	743	173	2079	1438	44583	80574
1995թ.	39648	15190	23033	253	50	2611	1323	24044	67676
2000թ.	38119	22492	14565	460	54	2841	1251	10075	67002
2005թ.	42022	26255	14748	415	19	3060	1268	9353	77857
2010թ.	34413	18811	14413	1123	162	1283	12470	18786	51570
2014թ.	40070	19600	13845	2451	142	3343	1332	15653	78423
2016թ.	48494	27374	17936	2783	130	4556	1896	15629	70706
2017թ.	41998	21698	16719	2746	171	3715	1757	18845	61489
2018թ.	25613	18458	14717	1961	105	3221	1450	10188	52267
2019թ.	33802	15865	15277	2423	72	3228	1373	10902	50375

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են. 1.Բաղդասարյան Ա, Արտադրական ռեսուրսների մարզային տեղաբաշխումն ու արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ Ատենախոսություն, Եր. 2016թ., էջ 70: 2. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, https://www.armstat.am/file/article/gyux_90_99_1.pdf, 3.Մարզի համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող համայնքային և պետական սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի օգտագործման տրամադրման և վարձավճարների գանձման գործընթացի մասին, http://shirak.mtad.am/u_files/file/Orakarg%2008_09_2017.pdf(17.02.2020թ). 4.www.armstat.am/file/article/marz_99_17.pdf

¹³ **Բոյաջյան Ա.**, Շիրակի մարզի գյուղատնտեսությունը, ԴԱՆ, տետր 3, 7, 11, 12, Գյումրի 2014թ.:

Շիրակի մարզում հողերի չօգտագործման պատճառները տարբեր են. ֆինանսական, արտադրական կարողությունների սահմանափակման, իրացման բարդություններ, խիստ ցածր եկամուտ, եկամտի այլընտրանքային տարբերակի առկայություն և այլն, որոնց պատճառով սեփականատերը չի ցանկանում հողը մշակել: Աշխատունակ գյուղացիների մեծ մասը նախընտրում է մեկնել սեզոնային աշխատանքի, քան թե զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով, քանի որ սեզոնային արտադնա աշխատանքից ստացված եկամուտն ավելի մեծ է: Մարզի լեռնային և բարձրլեռնային հողերի սեփականաշնորհման ժամանակ բաշխված վարելահողերի մի մասը գտնվում է բնակավայրերից բավական մեծ հեռավորության վրա, արդյունքում դրանց մշակությունը գյուղացու հնարավորություններից դուրս է կամ պարզապես անարդյունավետ: Կարևոր է նաև ոռոգման գործոնը: Մինչև 1700 մ բարձրության վրա գտնվող գյուղատնտեսական հողերը ոռոգման անհրաժեշտություն ունեն: Մարզում արդյունավետ հողօգտագործումը հնարավոր չէ առանց ոռոգման, այսինքն՝ այն անմիջապես առնչվում է ջրօգտագործման հետ, որով այդ հարաբերություններն ավելի են բարդանում: 1990-2000-ական թթ. մարզի մի շարք գյուղական բնակավայրերի՝ Հայկաձոր, Մեծ Մեպասար, Գետք և այլն, ոռոգման ցանցերն ապամոնտաժվեցին և վաճառվեցին, ինչը բացասական ազդեցություն ունեցավ բուսաբուծության զարգացման վրա¹⁴:

Թվարկված հանգամանքները, անշուշտ, բացասաբար են անդրադառնում մարզի հողօգտագործման գործընթացի և արդյունավետության վրա: Անդրադառնալով հողօգտագործման որակական ցուցանիշների շարժընթացին՝ պետք է նշել, որ այստեղ նույնպես տեղի են ունեցել էական, ընդհանուր առմամբ, բացասական փոփոխություններ: Աղյուսակ 2-ի և 3-ի թվային տվյալները տալիս են մեկնաբանությունների հարուստ նյութ: Բայց այստեղ կսահմանափակվենք՝ ընդգծելով ընդհանուր զարգացումները.

1. Գյուղատնտեսական ընդհանուր ցանքատարածության նվազումը հիմնականում բաժին է ընկնում կերային մշակաբույսերին և արոտներին: Առավել կտրուկ այդ գործընթացը տեղի է ունեցել Ամասիայի, Աշոցքի և Անիի տարածաշրջաններում: Համեմատության համար նշենք, որ 1990-2007թթ. ՀՀ-ում մշակաբույսերի ընդհանուր ցանքատարածությունը կրճատվել է 133,7 հազ. հա-ով կամ 30%-ով¹⁵:

¹⁴ Բոյաջյան Ա., Նույնը:

¹⁵ Ղազարյան Ս., Մկրտչյան Հ., ՀՀ գյուղատնտեսության հողային ֆոնդի շարժընթացը և արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրները, <http://socdev.asj-oa.am/66/1/369-376.pdf> (23.02.2020):

2. Ընդհանրապես 1990-2016թթ. ընկած ժամանակահատվածում շրջափակումը, նախկին շուկաներից կտրվելը և հացի խնդրի սրացումը հանգեցրին նրան, որ Շիրակի մարզում ավելացան հացահատիկի և կարտոֆիլի մշակության ցանքատարածությունները: Իսկ թե ինչով է պայմանավորված հացահատիկային և հացահատիկարնդեղենային մշակաբույսերի ցանքատարածության շեշտակի նվազումը հետագայում, դժվարանում ենք ասել:

3. Ներկայացվող ժամանակահատվածում կերային հողատեսքերը նվազել են 33,6 հազար հեկտարով կամ 75,5%-ով, իսկ արոտներինը՝ 23,2 հազար հեկտարով կամ 17,2%-ով: Կերային մշակաբույսերի ցանքատարածքների կտրուկ նվազումը բացատրվում է հիմնականում 1990-ական թվականներին անասնազլխաքանակի, մասնավորապես ոչխարի գլխաքանակի շեշտակի անկումով: Այսպես, մարզում 1991թ. ոչխարի գլխաքանակը կազմել է 183,6 հազ., իսկ 2018թ.՝ 76,4 հազ., բրդի արտադրությունը՝ համապատասխանաբար 449տ. և 104,6տ: Արժե հիշատակել, որ 1988թ. ոչխարի գլխաքանակը 330 հազարից անցել էր¹⁶: Այստեղ պետք է նշենք, որ ոչխարի գլխաքանակի նվազումը սեփականաշնորհումով պայմանավորված չի եղել, այլ նրանով, որ մարզում ոչխարաբուծությամբ զբաղվել է հիմնականում Ամասիայի տարածաշրջանի թուրքալեզու ազգաբնակչությունը, որը, Արցախի հակամարտությունով պայմանավորված, հեռացավ Հայկական ԽՍՀ-ից:

Այժմ քննարկենք, թե ներկայացվող ժամանակահատվածում գյուղատնտեսության սեփականաշնորհման հետևանքով հողօգտագործման կառուցվածքի փոփոխությունները ինչպիսի ազդեցություն ունեցան գյուղական բնակչության զբաղվածության և գյուղմթերքների արտադրության վրա: Հայաստանի Հանրապետությունում, այդ թվում՝ Շիրակի մարզում, տնտեսության ապապետականացումն իր գործուն ազդեցությունն ունեցավ զբաղված բնակչության թվի փոփոխության և գյուղմթերքների արտադրության վրա: Ինչպես ամբողջ հանրապետությունում, այնպես էլ Շիրակի մարզում 1990-2019թթ. բնակչության զբաղվածությունը կտրուկ կրճատվել է արտադրական՝ հիմնականում արդյունաբերության և շինարարության ոլորտներում: Հակառակ պատկերն է դիտարկվել տնտեսության ագրարային հատվածում՝ հողի, անասնազլխաքանակի և գյուղտեխնիկայի սեփականաշնորհումն ուղեկցվեց տնտեսության այդ հատվածի զբաղվածության 37,6% աճով՝ վերածելով այն արտադրական ոլորտից ազատվող ավելցուկային աշխատուժի ներգրավման կարևոր ոլորտի: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 1988թ. Շիրակի գյուղատնտեսությունում զբաղված բնակ-

¹⁶ ՀՀ գյուղատնտեսությունը 1990-2019թթ., <https://www.armstat.am>. (23.02.2020):

չության թիվը կազմել է 29,2 հազ.¹⁷, իսկ 1999թ.՝ 46,8 հազ.¹⁸, 2009թ.՝ 43,1 հազ.¹⁹ և 2018թ.՝ 23,5 հազ. մարդ²⁰: 2009-2018թթ. մարզի գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղվածների թվի շեշտակի նվազումը պայմանավորված է ՀՀ ԱՎՄՀ զբաղվածության հաշվառման ստանդարտի փոփոխությամբ²¹:

Աղյուսակ 4

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսության մակրոտնտեսական ցուցանիշները

Տարեթիվ	Զբաղվածների թիվը /մարդ/	Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունը /հա/	Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը ընթացիկ գներով / մլրդ դրամ/		Բուսաբուծության համախառն արտադրանքը 1 հա հաշվով /հազ. դրամ/	Շիրակի մարզի բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի ծավալը /հազ. դրամ/
			Բուսաբուծություն	Անասնապահություն		
1	2	3	4	5	6	7
1995թ.	47,5	67676	14,5	21,0	214,2	100,4
2000թ.	48,5	67002	11,7	19,5	174,6	86,7
2005թ.	49,1	77857	25,6	23,7	328,8	136,1
2010թ.	52,4	51570	35,9	35,2	696,1	252,6
2014թ.	51,2	78423	57,3	52,2	730,6	449,9
2016թ.	39,9	70706	50,8	50,9	718,4	424,9
2017թ.	34,1	61489	41,4	58,0	673,3	420,5
2018թ.	23,5	52267	35,5	62,4	679,2	415,8
2019թ.	23,4	50375	34,4	52,5	682,9	372,4

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են՝ Բաղդասարյան Ա, Արտադրական ռեսուրսների մարզային տեղաբաշխումն ու արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ Ստեղծարարություն, Եր., 2016թ.: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, https://www.armstat.am/file/article/gyux_90_99_1.pdf: Մարզի համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող համայնքային և պետական սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի օգտագործման տրամադրման և վարձավճարների գանձման գործընթացի մասին, http://shirak.mtad.am/u/Orakarg_09_2017.pdf www.armstat.am/file/article/mar_z_99_17.pdf (17.02.2020):

¹⁷ **Բոյաջյան Ա.**, Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի քանի հարցեր // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հատոր IX, Եր., 2006թ., էջ 122:

¹⁸ ՀՀ գյուղատնտեսությունը 1990-1999թթ., //www.armstat.am// (20.01.2020):

¹⁹ Զբաղվածներն ըստ ՀՀ մարզերի 2005-2009թթ., https://www.armstat.am/10_3.pdf (20.02.2020):

²⁰ Զբաղվածներն ըստ գյուղատնտեսական և ոչ գյուղատնտեսական ոլորտների, 2018թ., https://www.armstat.am/file/article/marzer_2019_17.pdf, (20.02.2020):

²¹ Նոր ստանդարտի համաձայն՝ զբաղվածների թվաքանակից բացառվել են իրենց տնտեսությունում սեփական վերջնական սպառման համար ապրանք(ներ) արտադրողները, ովքեր համարվում էին գյուղատնտեսության ոլորտում ոչ ֆորմալ զբաղվածներ: ԱՎՄՀ բանաձևի համաձայն վերջիններս համարվում են աշխատանքային գործունեություն իրականացնողներ, բայց ոչ զբաղվածներ: Աշխատաշուկայում իրենց ակտիվության բնույթից կախված՝ վերջիններս դասակարգվել են միմյանց բացառող կատեգորիաներից որևէ մեկում՝ «գործազուրկ» կամ «աշխատուժից դուրս բնակչություն»:

Հիշատակենք, որ նույն ժամանակահատվածում ՀՀ գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվածների թիվը պակասել է 2,5 անգամ՝ 552,0 հազարից իջնելով՝ 224,9 հազարի²²: Ինչպես տեսնում ենք, 1990-2019թթ. ընկած ժամանակահատվածում մարզի գյուղատնտեսական հողատեսքերի մակերեսը պակասել է արոտների և կերային հողատեսքերի հաշվին, իսկ զբաղվածության թվաքանակում էական փոփոխություն չի գրանցվել: Այժմ փորձենք ներկայացնել, թե գյուղմթերքների արտադրության ծավալն ինչպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել:

Աղյուսակ 4-ի թվային տվյալների վերլուծությունից պարզվում է, որ գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների նվազմանը զուգընթաց, ընթացիկ գների հաշվին ավելացել է բուսաբուծության համախառն արտադրանքի ծավալը: Կարծում ենք, թե այդ երևույթը բացատրվում է նախևառաջ ոչ այնքան բերքատվության աճով, որքան շուկայում գյուղմթերքների գնի թանկացումով, ինչը երևում է մարզի բուսաբուծության մեկ հեկտարի արտադրության և մեկ շնչին բաժին ընկնող գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի աճով, երկրորդ՝ ներկայացվող ժամանակահատվածում մարզի բնակչության նվազումով: Հիշատակենք, որ 1995-2019թթ. մարզի բնակչության թիվը պակասել է 123,5 հազարով կամ 34,6%-ով, ինչը բնականաբար իր գործուն ազդեցությունն էր ունենալու գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի հարաբերական ցուցանիշի մեծության վրա:

Վերջին տարիների վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարզում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում բուսաբուծության և անասնապահության տեսակարար կշիռները փոփոխական են՝ առանձին տարիներին դրանցից որևէ մեկի գերակշռությամբ (տե՛ս աղյուսակ 4): Խորհրդային ժամանակաշրջանի համեմատությամբ՝ մարզում նկատելիորեն նվազել են ոչ միայն ցանքատարածությունների մակերեսը, այլ նաև անասնազխաքանակը և դրանց մթերատվությունը: Շիրակի մարզում 1980-ական թվականների կեսերին խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 87 հազար էր, որից 24 հազարը՝ կով, ոչխարի գլխաքանակը՝ 282 հազար²³, 1995թ. նույն ցուցանիշը համապատասխանաբար կազմել է՝ 64,3 հազար, 35,8 հազար և 58,2 հազար, իսկ 2016թ.՝ 107,9 հազար, 49,7 հազար և 93,5 հազար (տե՛ս աղյուսակ 5): Սակայն, աղյուսակ 5-ից երևում է նաև, որ 2016-2019թթ. մարզում գրանցվել է անասնազխաքանակի շեշտակի անկում: Կարծում ենք՝ նշված տարիներին անասնազխաքանակի կտրուկ անկումը պայմանավորված

²² ՀՀ աշխատանքային շուկան https://www.armstat.am/file/article/marzer_2019_17.pdf (20.01.2020):

²³ Մանասյան Մ, Գրիգորյան Ա, Պոտոյան Ա., Շիրակի մարզ (բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը), «Նահապետ» հրատ., Եր., 2002թ., էջ 110:

է բնակչության պահանջարկի աճով, կերային մշակաբույսերի թանկացումով, ինչը հանգեցրել է անասունների զանգվածային մորթի: Հետաքրքիրն այն է, որ 2016-2019թթ. մարզում մսամթերքների արտադրության աճ չի գրանցվել (տե՛ս աղյուսակ 6): Այսինքն՝ ստացվում է, որ մարզից անասուններ են արտահանել:

Աղյուսակ 5

**Շիրակի մարզի անասնազրկաքանակի շարժընթացը
(ըստ ՀՀ ԱՎԿ-ի տվյալների)**

	Խոշոր եղջերավոր անասուն /հազ./	Որից կովեր /հազ./	Խոզեր /հազ./	Ոչխարներ /հազ./	Ձիեր /հազ./
1	2	3	4	5	6
1990թ	89,9	-	-	-	-
1995թ	64,3	35,8	9,6	58,2	0,8
2000 թ	71,5	36,2	8,0	68,4	0,7
2005թ.	89,0	45,9	11,9	72,6	0,6
2010թ.	95,7	46,1	14,5	68,4	0,5
2015թ	107,9	50,6	12,9	90,5	0,4
2016թ	107,9	49,7	14,8	93,5	0,3
2017թ	101,0	47,4	18,7	83,4	0,3
2018թ	91,1	44,3	14,7	71,8	0,3
2019թ.	87,0	40,8	20,2	76,4	0,3

Շիրակի մարզում արտադրված հիմնական գյուղմթերքը՝ ցորենը, գյուղացիները վաճառում են մարզի ալրադացներին, ցորենի ընդունման կետերին, իսկ որոշ մասը օգտագործում են սեփական կարիքների համար՝ ալյուրի տեսքով, ինչպես նաև հաճախ շատ քիչ մաս պահում են հաջորդ տարվա համար սերմնացու: Գարին ամբողջությամբ օգտագործում են որպես անասնակեր, շատ քիչ մասն էլ պահում են հաջորդ տարվա համար սերմնացու: Կարտոֆիլը միջին գյուղացիական տնտեսությունները վաճառում են իրենց գյուղեր եկած առևտրականներին, որոնք էլ այն վաճառվում են ներքին շուկայում, իսկ ֆերմերները հաճախ իրենց կարտոֆիլի բերքը վաճառում են վրացիներին կամ արտահանմամբ զբաղվող միջնորդ կազմակերպություններին²⁴:

Աղյուսակ 6-ի տվյալներից երևում է, որ 2015թ.-ին գյուղատնտեսության համար գրեթե բոլոր մշակաբույսերի բերքատվությունը միջինից բարձր է եղել, սակայն 2017թ.-ին հացահատիկի արտադրության ծավալը նվազել է 73,6 հազ. տոննայով կամ 48,6%-ով, կարտոֆիլի արտադրությունը՝ 20,7 հազ. տոննայով կամ 18,1%-ով:

²⁴ **Բոյաջյան Ա.**, Շիրակի մարզի գյուղատնտեսությունը, ԴԱՆ, տեսր 3, 7, 11, 12, Գյումրի, 2014թ.:

Շիրակի մարզի գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը

	Հացահատիկ /հազար տոննա/	Կարտոֆիլ /հազար տոննա/	Բանջարեղեն /հազար տոննա/	Պտուղ /հազար տոննա/	Միս /հազար տոննա/	Կաթ /հազար տոննա/	Ձու /մլն հատ/	Բուրդ /տոննա/
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1990թ.	74,9	20,8	20,8	3,1	14,4	57,6	-	449,0
1995թ.	59,7	44,8	44,8	2,2	9,8	57,4	-	139,0
2000 թ.	36,9	22,3	13,1	0,7	12,0	61,9	30,9	145,0
2005թ.	50,1	56,5	25,5	2,5	13,7	88,8	40,3	139,1
2010թ.	80,1	69,3	28,3	1,7	20,0	98,8	39,7	160,3
2015թ.	151,2	114,0	55,2	9,7	23,8	112,2	43,0	193,1
2016թ.	157,5	118,0	56,6	8,1	24,7	115,7	45,7	200,1
2017թ.	77,6	93,3	49,1	6,0	25,7	116,4	45,4	160,8
2018թ.	108,6	69,6	31,5	5,1	24,9	110,7	45,5	104,6
2019թ.	44,1	67,9	67,9	2,8	24,7	101,1	45,6	-

Աղյուսակը կազմելիս օգտագործվել են՝ 1.Բաղդասարյան Ա, Արտադրական ռեսուրսների մարզային տեղաբաշխումն ու արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ Ատենախոսություն, Եր., 2016թ.: 2. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունները, https://www.armstat.am/file/article/gyux_90_99_1.pdf, 3. Մարզի համայնքների վարչական սահմաններում գտնվող համայնքային և պետական սեփականություն հանդիսացող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի օգտագործման տրամադրման և վարձավճարների գանձման գործընթացի մասին, http://shirak.mtad.am/u/Orakarg_09_2017.pdfwww.armstat.am/file/article/marz_99_17.pdf (17.02.2020):

Հիմնական պատճառը եղանակային անբարենպաստ պայմաններն են եղել՝ չորային եղանակ, ջերմաստիճանի բարձր ցուցանիշ՝ 30° C, որը պահպանվել է երկար ժամանակ, ռոտում՝ մեծ ընդհատումներով և քիչ, բացի այդ՝ բերքն էլ վնասվել է կարկտահարությունից ու ցրտահարությունից: Կարկտահարված տարածքների վերականգնման համար լրացուցիչ ծախսեր են իրականացվել (լրացուցիչ պարարտացում, փխրեցում, ռոտում և այլն), այդ միջոցառումների շնորհիվ վնասը հասցվել է 20-30%-ի: Մեծ մասի մոտ բերքի վրա իր ազդեցությունն է թողել ցրտահարությունը. ցրտահարվել է կարտոֆիլի ցանքատարածությունների կեսը, և դրա վերականգնման համար լրացուցիչ պարարտա-

ցում ու փխրեցում են կատարվել՝ վնասը հասցնելով նվազագույնի²⁵: 2014թ.-ին Շիրակի մարզի թվով 39 համայնքում տեղացած ուժգին կարկուտը (որոշ համայնքներում՝ նույնիսկ մեկից ավելի անգամ) զգալիորեն ազդել է տվյալ համայնքներում մշակաբույսերի բերքատվության վրա: Կան համայնքներ, որտեղ վնասը շատ մեծ է եղել, և գյուղացին առհասարակ բերք չի հավաքել: Այդ համայնքների գյուղացիների շրջանում կատարված մեր հարցումներից պարզվել է, որ պետական աջակցություն պարարտանյութի տեսքով չի եղել, կամ եղել է, բայց՝ ուշացած և քիչ քանակով, ինչի պատճառով էլ գումար չունեցողները շուկայից պարարտանյութ գնելու հնարավորություն չեն ունեցել՝ չկարողանալով կարկուտի հասցրած վնասը գոնե ինչ-որ չափով մեղմել²⁶:

Եզրահանգում. Շիրակի մարզի գյուղատնտեսության վերաբերյալ վերը շարադրվածը թույլ է տալիս անել հետևյալ սկզբունքային *եզրահանգումներն* ու *առաջարկությունները*.

- Շիրակի գյուղացիության ապրուստի հիմնական միջոցներն են երկրագործությունը, անասնապահությունը, սեզոնային արտազնա աշխատանքը:
- Գյուղացիական տնտեսությունների չափերի՝ գոյություն ունեցող պայմաններում հնարավոր չէ կազմակերպել մասնագիտացված հոծ ապրանքային արտադրություն: Հողօգտագործման չափերը և նրա վիճակը էապես կանխորոշում են գյուղացիական տնտեսությունների ոչապրանքային, բնամթերային բնույթը:
- Գյուղատնտեսությունում եկամուտները չեն ավելանում գյուղմթերքների վերամշակման արտադրամասերի բացակայության պատճառով:
- Հողերի վատթարացմանը Շիրակի մարզում մեծապես նպաստում է երկրագործության վարման ներկայիս չհամակարգված պրակտիկան: Չեն պահպանվում գյուղատնտեսության մեջ պարտադիր համարվող ցանքաշրջանառության կանոնները: Մարզում հաճախ 5-6 տարի անընդմեջ հողը դրվում է հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքի տակ:
- Շիրակի մարզի տարածաշրջանների գյուղատնտեսության զարգացման մակարդակների միջև առկա է զգալի անհամաչափություն, ինչը վատ է անդրադառնում բնակչության կենսապայմանների ու կյանքի կենսամակարդակի վրա՝ նպաստելով արտագաղթի մակարդակի բարձրացմանը:
- Գյուղատնտեսության հիմնախնդիրների մի մասի լուծումը հնարավոր է առկա ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման ճանապարհով:

²⁵ Բոյաջյան Ա., Շիրակի մարզի գյուղատնտեսությունը, ԴԱՆ, տետր 14, Գյումրի, 2019թ.:

²⁶ Ավետիսյան Գ., Շիրակի մարզի տնտեսական վիճակի վերլուծություն, Գյումրի, 2014թ., <http://mediafiles.digitalpomohost.com/pdf> (20.02.2020):

- Շիրակի արտադարյերի մեծ մասը դասվում է հանրապետության լավ արտոների թվին: Այս իմաստով Շիրակի մարզի լեռնային արտադարյերի և բուսական ռեսուրսների պահպանումը պետք է համարել ազգային հիմնահարց՝ ընդգծելով տեղի արտադարյերի բուսականության ինքնատիպությունն ու կենսաբազմազանությունը:
- Մարզն ունի պոտենցիալ հնարավորություն ստեղծելու մսամթերք վերամշակող պահածոների գործարան, քանի որ մարզի տեսակարար կշիռը ՀՀ-ում անասնապահության մեջ բավականին մեծ է: Անհրաժեշտ է խթանել բրդի, մորթու վերամշակմամբ զբաղվող ընկերությունների ներուժը:
- Շիրակի մարզի գյուղատնտեսության խիստ ռիսկայնության պայմաններում անհրաժեշտ է ստեղծել ապահովագրական համակարգ:

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XX И НАЧАЛЕ XXI ВЕКА.

Бояджиан А. Г., Аветисян Г. Р.

Ключевые слова: *растениеводство, скотоводство, посевная площадь, земельный фонд, сельское хозяйство, кооперация, земельный участок, пастбище, пахотная земля.*

В статье представлены качественные и количественные изменения в сельскохозяйственной области Ширакского марза в конце XX и начале XXI века. Переход от социалистической плановой системы к капиталистическим рыночным отношениям был осуществлён путём приватизации сельского хозяйства и создания монопольных хозяйств.

В наблюдаемый период в результате приватизации сельского хозяйства изменения в структуре собственности на землю повлияли на занятость сельского населения, а также на разнообразие и количество сельскохозяйственной продукции.

Были сделаны выводы о сельском хозяйстве Ширакской области, на основе которого были также представлены принципиальные предложения.

AGRICULTURE IN THE SHIRAK REGION AT THE END OF THE XX AND BEGINNING OF THE XXI CENTURY.

Boyajyan A. G., Avetisyan G. R.

Kew words: *plant cultivation, stock, sowing area, agrarian fund, village economy, cooperation, a patch of soil, grassland, acreage.*

The article presents qualitative and quantitative changes in the agricultural sector of the Shirak region at the end of the 20th and beginning of the 21st century. The transition from a socialist planned structure to capitalist market relations was accomplished through the denationalization of agriculture and the creation of monopoly farms.

In the observed period as a result of the privatization of agriculture, changes in the structure of land ownership affected the employment of the rural population and the variety and quantity of agricultural products.

Conclusions were drawn about the agricultural economy of the Shirak region, on the basis of which, fundamental proposals were also presented.

References

1. **Abramyan M.** Gyughaciakan tntesutunneri karavarumy ev kazmakerpumy, Yerevan, 2006 (In Armenian).
2. **Avetisyan G.** Shiraki marzi hogheri pahpanuthyan ev hoghabarelavman himnadirneri, Gyumri, 2014 (In Armenian).
3. **Bagdasaryan A.** Artadrakan resursnery marzayin terabashkhman yev ardyunavet otagorcman himnaharcery, Yerevan, 2016 (In Armenian).
4. **Boyajyan A.** Shiraki marzi social-tntesakan zargacman mi qani harcer, Yerevan, 2006 (In Armenian).
5. **Gabrielyan M.** Hayastani Hanrapetityan gyughatntesuthyan zargacman socialakan yev mshakuthayin baghadrichnery. hamashkharhayin tshgnajami azdecutuny, horeri kooperaciayi himnakhndirneri, Yerevan, 2012 (In Armenian).
6. **Grigoryan A.** Bnaresursayin neruji ardyunavet otagorcumy vorpes gyughatntesuthyan ekologiactman anhrajesht gorcon, Yerevan, 2015t (In Armenian).
7. **Manaseryan N.** Agrarayin harcy yerek yev aysor, Yerevan 2005 (In Armenian).
8. **Manasyan M., Grigoryan A., Potosyan A.** Shiraki marz (bnuthuny, bnakchuthuny, tntesuthuny), Yerevan, 2002 (In Armenian).

Ընդունվել է՝ 02.03.2020

Գրախոսվել է՝ 09. 05. 2020

Հանձնվել է տպ.՝ 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակների մասին՝

Արտաշես ԲՈՅԱՋՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների
կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ a.boyajyan@mail.ru
Գայանե ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ՝ աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
Շիրակի պետական համալսարանի դասախոս,
էլ. հասցե՝ gayane.avetisyan.5@mail.ru.